

УДК 371.132

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.67-2.9>

Н. Г. Кошелева

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Горлівського інституту іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Статтю присвячено проблемі вдосконалення підготовки майбутніх викладачів української мови та літератури. Визначено важливу роль психологічного складника у структурі професійної компетентності майбутніх викладачів-філологів. Обґрунтована необхідність розробки педагогічних умов формування психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури у процесі їх підготовки в закладах вищої освіти.

Перша педагогічна умова передбачає формування мотивації майбутніх викладачів української мови та літератури до підвищення рівня власної психологічної компетентності. Для її реалізації запропоноване активне використання в навчальному процесі підготовки майбутніх викладачів-філологів методів стимулювання й мотивації навчально-пізнавальної діяльності. Основою для застосування методів мають бути проблемні педагогічні ситуації, які мають стимулювати інтерес і усвідомлення студентами необхідності формування власної психологічної компетентності. Друга педагогічна умова спрямована на модернізацію цілей, змісту і технологій викладання спеціальних дисциплін із метою формування інтегрованої лінгвістичної, літературознавчої, педагогічної та психологічної компетентностей майбутніх викладачів української мови та літератури. Запропоновано здійснювати її реалізацію на засадах технології знаково-контекстного навчання А. Вербицького. Із цією метою заплановано створення міждисциплінарного комунікативного середовища, заснованого на використанні інтерактивних технологій навчання та спрямованого на формування в майбутніх фахівців досвіду педагогічного спілкування і взаємодії. Третя педагогічна умова передбачає формування психолого-педагогічної рефлексії майбутніх викладачів української мови та літератури через запровадження інтегрованого психологічного спецкурсу та виконання студентами дослідницької діяльності. Реалізація розроблених педагогічних умов у процесі підготовки майбутніх викладачів української мови та літератури забезпечує цілеспрямоване системне формування їхньої психологічної компетентності.

Ключові слова: майбутні викладачі української мови та літератури, майбутні вчителі-філологи, професійна педагогічна компетентність, психологічна компетентність, педагогічні умови.

Постановка проблеми. Формування психологічної компетентності майбутніх викладачів нині є одним із ключових завдань педагогіки і психології вищої школи, що зумовлено зростанням кількості психологічних проблем усіх суб'єктів освітнього процесу: як школярів, так і вчителів. До них належать проблеми, що стосуються когнітивної сфери особистості, її емоційно-вольових проявів, міжособистісних відносин, успішної комунікації та взаємодії, стану психічного здоров'я, формування позитивної «Я-концепції»; об'єктивні та суб'єктивні суперечності між поколіннями й ін. Викладачам варто бути обізнаними щодо психологічних механізмів і закономірностей розвитку учнів в умовах навчально-виховного процесу, щодо поширених психологічних проблем школярів і власних складнощів у цій сфері, урахувати їхню наявність і можливі наслідки для навчання, розвитку, соціалізації, самореалізації та здоров'я, сприяти правильному вирішенню цих проблем

із позицій сучасної теоретичної і практичної психології та педагогіки. Тому для успішної діяльності педагога важливе місце у структурі його професійної компетентності посідає психологічна складова частина, що підтверджено результатами багатьох наукових досліджень. Водночас у практиці підготовки майбутніх фахівців педагогічних спеціальностей спостерігається низка суперечностей, а саме: між соціальною потребою в підготовці педагогів із високим рівнем психологічної компетентності та її реальним рівнем у випускників педагогічних вишів (у зв'язку із переважно пояснювально-репродуктивним підходом до вивчення психологічних дисциплін та їхнім «додатковим» характером у структурі педагогічної підготовки); між інтегрованим характером педагогічної діяльності, що потребує сформованості в майбутніх фахівців комплексу взаємопов'язаних фахових, педагогічних, методичних і психологічних умінь та відсутністю цілісної, концептуально

обґрунтованої технології їх формування у процесі підготовки майбутніх педагогів та ін. Необхідність розв'язання цих суперечностей зумовила вибір теми дослідження. Водночас важливість і значення якісної сучасної підготовки викладачів української мови та літератури на засадах компетентнісного підходу не викликають жодних сумнівів у зв'язку з необхідністю формування в молоді національної ідентичності, загальнокультурних та загальнолюдських цінностей, істинного патріотизму й інтелігентності, соціальної відповідальності, толерантності та гуманізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженню різних складових частин професійної педагогічної компетентності вчителів української мови та літератури присвятили свої наукові праці О. Глузман, С. Ермоленко, Л. Карпова, О. Колодич, С. Корнієнко, М. Пентиліук, А. Радченко, О. Семенов, В. Сидоренко, С. Сисоєва, Л. Скуратівський, М. Степко, А. Трофименко, І. Халимон та ін. Питання психологічної компетентності вчителя вивчали О. Алферов, І. Демідова, В. Дружинін, В. Кан-Калик, Ю. Кулюткін, А. Орлов, Л. Регуш, Г. Сухобська, Н. Яковлева тощо. Проте проблема розробки цілісної, науково обґрунтованої педагогічної системи формування психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури поки не була повно висвітлена в науково-педагогічній літературі. Одним із цільових орієнтирів такої системи мають бути педагогічні умови формування досліджуваної компетентності, що визначило мету роботи.

Мета статті – розробити й обґрунтувати педагогічні умови формування психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури.

Виклад основного матеріалу. Майбутні викладачі-філологи ще у процесі проходження педагогічних практик зазначають велику кількість труднощів, пов'язаних із несформованістю власної психологічної компетентності. Зокрема, це проблеми, пов'язані із: урегулюванням складних і конфліктних педагогічних ситуацій; установленням сприятливого психологічного клімату в учнівському колективі; організацією ефективного педагогічного спілкування з учнями та вчителями; формуванням власного іміджу молодого педагога в очах учнів та інших викладачів; підвищенням власної стресостійкості; розвитком здатності до попередження і подолання негативного впливу психотравмуючих чинників; вибором ефективних способів навчання з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів; поясненню учням психологічного підґрунтя поведінки та стосунків персонажів у літературних творах шкільної програми; розкриттям багатства внутрішнього світу письменників та його відображення у творах, що вивчаються; навчанням створювати

власні твори-роздуми, спираючись на результати аналізу власного соціально-психологічного досвіду, та ін. Варто зазначити, що навчальні плани підготовки майбутніх викладачів української мови та літератури містять невелику кількість дисциплін психологічного спрямування (які мають здебільшого теоретичний характер), значно більше уваги у змісті навчання приділено мовознавчим і літературознавчим дисциплінам, методиці викладання мови й літератури тощо. Це спричиняє невисокий рівень сформованості саме психологічної компетентності майбутніх учителів-філологів і практичні проблеми побудови процесу ефективної педагогічної взаємодії через неврахування основних принципів і закономірностей взаємозв'язку процесів навчання та розвитку психіки учнів, виховання і самовиховання, психологічних особливостей педагогічної діяльності тощо.

Для вирішення вищезазначених проблем варто звернутися до пошуку нових шляхів удосконалення підготовки майбутніх викладачів української мови та літератури. Зокрема, як один із можливих засобів пропонуємо створення й реалізацію педагогічних умов формування психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури. Зазначимо, що педагогічні умови – це спеціально створені педагогами обставини, які зумовлюють певний напрям розвитку педагогічного процесу [1, с. 95]. Обґрунтування педагогічних умов формування досліджуваної компетентності має впливати з її структури, яка представлена й докладно охарактеризована у [2], містить такі складові частини: мотиваційну, когнітивну, практичну, особистісну й аутопсихологічну. Для формування цих складових частин запропоновані такі педагогічні умови.

1. Формування мотивації майбутніх викладачів української мови та літератури до підвищення рівня власної психологічної компетентності.

Для обґрунтування даної педагогічної умови виходимо з того, що провідною для студентського віку є навчально-професійна діяльність, у процесі якої виникають такі новоутворення, як професійна ідентичність, професійна рефлексія, професійне мислення, готовність до професійної діяльності, посилюється роль професійних мотивів самоосвіти та самовиховання, які є найважливішою умовою розкриття можливостей особистості студента [3, с. 76–77]. Водночас цей віковий період ускладнений наявністю чергової вікової кризи, яка характеризується різкими й суттєвими психологічними зрушеннями та змінами особистості, пов'язана із проблемою формування «Я-концепції», самовизначення, пошуку власного місця в житті, вироблення стратегій майбутнього тощо. Не завжди навчання в закладі вищої освіти пов'язане з усвідомленим вибором майбутньої професії, покликанням, дійсними фаховими інте-

ресами студента та ґрунтується на сформованій позитивній навчально-професійній мотивації, що значно ускладнює процес професійного становлення особистості, формування її професійної самосвідомості.

Варто зазначити, що певна кількість студентів-філологів відчують розчарування від невідповідності очікувань від процесу навчання у ЗВО та реальних вимог, з якими вони стикаються; від суперечностей між уявленнями про майбутню професію та її фактичним змістом. Багато хто з майбутніх викладачів відчують власну недостатню компетентність для вирішення професійних педагогічних завдань, побоюються проблемних ситуацій педагогічної діяльності. Значно знижує навчальну мотивацію використання застарілих методів і форм навчання, відведення студенту ролі пасивного слухача, неможливість реалізувати повною мірою власний потенціал. У ракурсі нашого дослідження також варто зауважити, що вивчення психологічних дисциплін майбутніми викладачами української мови та літератури часто сприймається як додаткове, важливість формування психологічної компетентності ними не усвідомлюється як практично необхідна складова частини їхньої майбутньої діяльності; система відповідної позитивної мотивації не сформована. Отже, очікувати на високу ефективність процесу формування психологічної компетентності студентів не варто. Тому для реалізації першої педагогічної умови ми пропонуємо спиратися на активне використання в навчальному процесі підготовки майбутніх викладачів української мови та літератури групи методів стимулювання й мотивації навчально-пізнавальної діяльності (класифікація методів навчання, запропонована Ю. Бабанським), до якої належать пізнавальні ігри, навчальні дискусії, створення ситуацій успіху в навчанні, роз'яснення, заохочення студентів до активної діяльності та ін. Це насамперед методи активного навчання, змістовою основою для застосування яких повинні стати проблемні педагогічні ситуації, урегулювання яких має стимулювати інтерес і усвідомлення майбутніми викладачами-філологами необхідності формування власної психологічної компетентності. Цільовими орієнтирами реалізації педагогічної умови є складники мотиваційної складової частини психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури: *мотиви* формування, розширення й удосконалення власних психологічних знань і вмій у галузі загальної, вікової, соціальної, педагогічної, організаційної психології, психолінгвістики, психології особистості, психології спілкування, психології основ мовленнєвої діяльності; формування психологічної грамотності учнів шляхом психолінгвістичного та літературознавчого аналізу художніх текстів на уроках

з української мови та літератури; *інтереси* до психологічних механізмів процесу засвоєння теоретичних лінгвістичних та літературознавчих понять і формування способів діяльності учнів відповідно до програмних вимог з української мови та літератури; до внутрішнього світу школяра, його психічних процесів сприйняття, уяви, пам'яті, мовної діяльності, типу мислення, індивідуально-вікових особливостей із метою забезпечення індивідуалізації навчання з української мови та літератури; до стану психічного здоров'я учнів та можливостей його зміцнення і підтримки засобами художнього слова й ін. [2].

2. Модернізація цілей, змісту та технологій викладання спеціальних дисциплін з урахуванням необхідності формування інтегрованої лінгвістичної, літературознавчої, педагогічної та психологічної компетентностей майбутніх викладачів української мови та літератури.

Під час розроблення даної педагогічної умови ми виходили з того, що більшість дослідників професійної компетентності вчителя української мови та літератури виділяють в її структурі лінгвістичну, літературознавчу, педагогічну, психологічну складові частини як провідні [4, с. 131, 134–135]. Проте нині немає офіційно затверджених державних стандартів підготовки бакалаврів зі спеціальності 014.01 «Середня освіта (Українська мова і література)», тому заклади вищої освіти повинні самостійно визначати зміст програмних результатів навчання, освітніх компонентів, здійснювати вибір методів навчання й оцінювання, виходячи з інтегрованого характеру професійної компетентності вчителя української мови та літератури. Для реалізації цих вимог викладачі кафедр мають забезпечити розробку й використання в навчальному процесі таких технологій викладання спеціальних дисциплін, які б забезпечували формування зазначених вище інтегрованих компетентностей. Цільовими орієнтирами реалізації педагогічної умови є складники когнітивної та практичної складових частин психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури: *знання* про психологічні закономірності навчання й виховання, особливості педагогічної діяльності й особистості учителя як організатора навчально-виховного процесу; про психологічні компоненти спілкування людей, професійний і міжособистісний діалог, соціальне сприйняття, міжособистісні та внутрішньоособистісні конфлікти; про методи і засоби проведення психолінгвістичного та літературознавчого аналізу художніх текстів; про особливості психологічного впливу мовних засобів та мовленнєвих структур у різних типах дискурсу на учнів тощо; *вміння*: розробляти й запроваджувати науково обґрунтовані з позицій вікової, педагогічної психології, психології основ мовленнєвої діяльності, психолінгвістики

інноваційні технології навчання на уроках з української мови та літератури; здійснювати разом з учнями психолінгвістичний та літературознавчий аналіз художніх текстів, базуючись на комплексних знаннях із різних галузей психології, лінгвістики та літературознавства; формувати в учнів навички самоаналізу, саморефлексії та самокорекції власної поведінки шляхом формування базових психологічних знань у процесі підготовки творів-роздумів та ін. [2].

Для реалізації даної педагогічної умови необхідний перехід від репродуктивної стратегії навчання та диференціації компетентностей за окремими дисциплінами до моделі активного інтегрованого навчання, наближеного до специфіки реальної професійної діяльності. На нашу думку, можна спиратися на технологію знаково-контекстного навчання А. Вербицького, провідні концептуальні ідеї якої систематизовані в [5, с. 75–78]. Особливість контекстного навчання полягає в тому, що за інформацією, яка структурована переважно у вигляді завдань і проблемних ситуацій, є видимими реальні контури майбутньої професійної діяльності. Провідними формами і методами в технології знаково-контекстного навчання є активні, вони відтворюють не тільки предметний, але й соціальний зміст майбутньої професійної діяльності. За А. Вербицьким, предметний контекст професійної діяльності пов'язаний із формуванням професійного мислення, практичних дій фахівця. Соціальний контекст передбачає наявність умінь соціальної взаємодії і спілкування, сумісного ухвалення рішень, колективної мислєдіяльності тощо. Під час організації контекстного навчання дотримуються такі принципи: педагогічного забезпечення особистісного включення студента в навчальну діяльність; моделювання в навчальній діяльності студентів цілісного змісту, форм і умов професійної діяльності фахівців; проблемного змісту навчання; адекватності форм організації навчальної діяльності студентів цілям і змісту освіти; провідна роль спільної діяльності, міжособистісного спілкування та взаємодії суб'єктів освітнього процесу; педагогічно обґрунтованого співвідношення нових і традиційних педагогічних технологій, принцип відкритості; єдності навчання та виховання особистості фахівця [6, с. 46–47]. Стосовно процесу формування інтегрованої професійної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури технологія знаково-контекстного навчання може бути реалізована шляхом створення міждисциплінарного комунікативного середовища, заснованого на використанні інтерактивних технологій навчання та спрямованого на формування в майбутніх фахівців досвіду педагогічного спілкування та взаємодії. Зазначене потребує розробки: міждисциплінарних навчальних проєктів, що поєд-

нували б компетенції, набуті студентами під час вивчення філологічних і психологічних дисциплін, проблемних завдань; кейсів із практики шкільного життя та процесу викладання мовно-літературних предметів у школі; різних видів психологічних тренінгів для майбутніх фахівців (цілі: формування комунікативної компетентності, педагогічної майстерності; підвищення особистої ефективності, емоційного самоконтролю, саморозуміння, покращення міжособистісних відносин, творчих здібностей; забезпечення особистісного розвитку тощо) та інших інтегрованих активних способів навчальної діяльності студентів. Позитивну роль також відіграватимуть зустрічі студентів із фахівцями-практиками (психологами та педагогами), спільні методичні конференції та ділові ігри, що мають відтворювати фрагменти реальної професійної діяльності.

3. Формування психолого-педагогічної рефлексії майбутніх викладачів української мови та літератури.

Для реалізації третьої педагогічної умови пропонуємо розробку й використання у процесі підготовки студентів інтегрованого спецкурсу (як дисципліни за вибором), спрямованого на формування особистісної й аутопсихологічної складових частин психологічної компетентності. Забезпечення вибору спецкурсу студентами залежить від успішності реалізації двох попередніх педагогічних умов, особливо від формування відповідної мотивації. Цільовими орієнтирами для розробки спецкурсу є формування здатності до емпатії, співчуття, психологічної рефлексії, розуміння й вирішення психологічних проблем школярів, ефективного педагогічного спілкування з учнями, колегами, адміністрацією, психологічно обґрунтованого вирішення педагогічних завдань і проблем, аналізу власних психологічних процесів, станів та індивідуально-психологічних особливостей, саморефлексії, саморегуляції, реалізації заходів щодо профілактики і збереження власного психічного здоров'я, попередження виникнення синдрому емоційного вигорання, підвищення власної стресостійкості та ін. [2]. Спецкурс має містити елементи психодіагностики, педагогічної психології, вікової психології, психології особистості, психології спілкування, психогієни, забезпечувати формування в майбутніх викладачів української мови та літератури практичних навичок самоаналізу, самооцінювання та самокорекції, використовувати сучасні педагогічні технології й елементи дослідницької діяльності. Запровадження спецкурсу має також передбачати проведення студентами під час педагогічної практики психологічного самодослідження щодо рівня сформованості власної психологічної компетентності. Це вимагає розробки програми і методичних матеріалів для його проведення і включення

до структури звіту про педагогічну практику розділу, який відтворює результати проведеного психологічного самодослідження.

Висновки і пропозиції. Отже, нами запропоновано й обґрунтовано педагогічні умови формування психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури. Перспективами подальших досліджень мають стати розробка технології формування досліджуваної компетентності, а також визначення критеріїв та показників її сформованості.

Список використаної літератури:

1. Хриков Є. Методологія педагогічного дослідження : монографія. Харків : ТОВ «Дісаплюс», 2018. 298 с.
2. Кошелева Н. Визначення змісту і структури психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови і літератури. *Молодий вечерний*. 2019. № 10. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/ru/archive/74/> (дата звернення: 17.11.2019).
3. Подоляк Л., Юрченко В. Психологія вищої школи : підручник. 2-ге вид. Київ : Каравела, 2008. 352 с.
4. Коваленко Л. Сутність і компоненти професійної компетентності вчителя української мови та літератури. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2016. Вип. 1 (12). С. 130–137.
5. Педагогические технологии : учебное пособие для студентов педагогических специальностей / под общ. ред. В. Кукушина. Ростов-на-Дону : Изд. центр «Март», 2002. 320 с.
6. Вербицкий А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения : материалы к четвертому заседанию методологического семинара 16 ноября 2004 г. Москва : ИЦ ПКПС, 2004. 84 с.

Kosheleva N. Pedagogical conditions for the formation of psychological competence of future Ukrainian language and literature teachers

The article is devoted to the relevant problem of improving the training of future Ukrainian language and literature teachers. The important role of the psychological component in the structure of professional competence of future philologist teachers is determined. The necessity of developing pedagogical conditions for the formation of psychological competence of future Ukrainian language and literature teachers in the process of their training in higher education institutions is justified.

The first pedagogical condition envisages the formation of motivation of future Ukrainian language and literature teachers to increase their own psychological competence. To implement this condition, the active use of methods of stimulation and motivation of educational activities of future philologist teachers in the process of their training is proposed. Solving problematic pedagogical situations should stimulate students' interest and awareness of the necessity to form their own psychological competence and should be the basis for the methods application.

The second pedagogical condition is directed at modernizing the goals, content and technologies of teaching special disciplines in order to form integrated linguistic, literary, pedagogical and psychological competencies of future Ukrainian language and literature teachers. It is proposed to implement its realisation on the basis of the sign-contextual learning technology of A. Verbitsky. It is planned to create an interdisciplinary communicative environment based on the use of interactive teaching technologies and directed at forming the experience of pedagogical communication and interaction among future specialists.

The third pedagogical condition envisages the formation of psychological and pedagogical reflection of future Ukrainian language and literature teachers by introducing an integrated psychological special course and research activities performed by students.

The implementation of the developed pedagogical conditions in the process of training of future Ukrainian language and literature teachers provides a purposeful systematic formation of their psychological competence.

Key words: *future Ukrainian language and literature teachers, future philologist teachers, professional pedagogical competence, psychological competence, pedagogical conditions.*